

SVEN EKBO

Lärdom och svordom

1. lärdom

Ordet *lärdom* tillhör endast de nordiska språken. Att ordet hör samman med verbet *lära* och *lärd* är uppenbart, och eftersom verbet med dess perfektparticip är lånord från kristen tid (eller från den kristna missionens tid) i Norden, är sålunda avledningen skapad i en kristen miljö, alltså förhållandevis sent, kanske på 1100-talet.

Handböcker i ordbildningslära och historiska ordböcker anger i regel att ordet är bildat till verbet *lära*; så E. Olson, *De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan* 525, 1916, *Ordbog over det danske sprog* (ODS) 13:426, 1931, SAOB L 1714, 1942, E. Wessén, *Svensk språkhistoria* 2:48, 1943 (och i senare upplagor). Vissa äldre författare uppfattar dock ordet som bildat till *lärd*; så Fr. Tamm, *Om avledningsändelser hos svenska substantiv* 9, 1897 (med viss reservation: "trol."), och A. Torp, *Gamalnorsk ordavledning*, 1909, i nytrycket 1974 s. 37 (utan reservation).¹

För fornvästnordiskans del kan man lägga märke till att ordet *lærdómr* är anträffat i den isländska homilieboken (Cod. 15 4:o Sthm, från 1200-talets början) 3 ggr, medan ordet *læresveinn* 'lärjunge' i denna källa har ett 30-tal belägg (se L. Larsson, *Ordförrådet i de äldsta isländska handskrifterna*, 1891). Liknande är förhållandet i den norska homilieboken (Cod. AM 619 4:o, från c. 1200); där träffas 3 belägg på *lærdómr* och 19 belägg på *læresveinn* (enligt *Ordförrådet i de eldste norske håndskrifter*, utg. av Gammelnorsk ordboksverk, 1955). Denna dubbelhet i förra ledets form (*lær- ~ lære-*) talar mycket bestämt emot att *lærdómr* är skapat till *læra*, verb; det borde då heta *læredómr*, *læridómr*. Ett sådant ord är också anträffat åtminstone 2 ggr i det fno. bibelverket *Stjórn*, författat i början av 1300-talet (se närmare nedan).

Går man så till de fornsvenska texterna möter man där samma fördelning av formerna *lær-* och *lære-*; det heter *lærdomber* (ackus. *lærdom*), med belägg först i (hand)skrifter från 1400-talet, men *lærefadhir*, *læresven* m.fl. (se Söderwalls ordbok). I forndanskan råder motsvarande förhållanden: *lærdom* (mitten av 1400-talet, ODS) men *læretønne* (1491, Kalkar, *Ordbog til det ældre danske Sprog* 3:876 [1892]).

¹ Jfr också R. Söderbergh, *Svensk ordbildning* 120 (1968, 1971), där *lärdom* utan närmare kommentarer förs samman med *fattigdom*, *rikedom*, *visdom*, *sjukdom* och *ynkedom* till en grupp, medan en annan grupp innehåller *jungfrudom*, *mandom* m.fl. och en tredje omfattar orden *kännedom* och *läkedom*.

Sammantaget är det sålunda helt osannolikt att ordet *lärdom* skulle vara skapat till *lära*, verb. När C.-E. Thors i sin avhandling *Den kristna terminologien i fornsvenskan* (s. 243), 1957, skriver att ordet *lärdom* förmodligen är "bildat i analogi med det inhemska *kännedomber*", kan man inte instämma, eftersom denna analogi borde ha givit formen **läredomber* (**läredom*).

Beträffande betydelsen av det fornvästnordiska *lærdómr* anger Fritzner (*Ordbog over Det gamle norske Sprog*² 2:592, 1891) fyra betydelser: 1) Kundskab, Indsigt (= *kunnátta* 1), 2) Troldkyndighed (= *kunnátta* 2), 3) geistlig Stand, och 4) Geistligheden, Clerus, Cleresiet (= *lærðir menn*). Dessa betydelser svarar utomordentligt väl till betydelsen hos (det adjektiverade) participet *lærðr*, som i L. Heggstads *Gamalnorsk ordbok* (1930) översätts 'lærd, upplærd, helst prestelærd'. Uttrycket *lærðir menn* är ytterst vanligt om präster och andra andliga, och motsatsen *ólærðr, úlærðr* är terminus technicus för (egenskapen att vara) lekman (med belägg t.ex. i den isländska homilieboken [Wiséns utgåva 1872] 141:13, 147:30 m.fl.). Konkretiseringen av en abstrakt betydelse 'egenskapen att vara sådan eller sådan' till 'person(er) eller sak(er) med sådan egenskap' har många paralleller i äldre och yngre nordiska språk, t.ex. fvn. *kristni* 'kristendom (kristet tänkesätt, kristen tro)', också 'kristenhet (kristen menighet)', fvn. *rikdómr*, no. *rikdom*, fsv. *rik(e)domber*, sv. *rikedom*, alla i både abstrakt och konkret betydelse.

För ordet *læridómr*, som är 'ovanligt och anträffat först på 1300-talet (se ovan), anger Fritzner betydelserna 1) Lære (= *læring* 2), och 2) Kundskab, Indsigt. Den första av dessa betydelser får antas vara den ursprungliga, som tydligt visar hän på direkt samband med verbet *læra*, medan den andra får räknas som sekundärt utvecklad.

I fornsvenskan anträffas enligt Söderwalls ordbok ordet *lärdomber* med betydelserna 1) lärdom, lära, undervisning, 2) lärdomsgren, vetenskap, och 3) lärdom, kunskap, skicklighet. Mot bakgrund av förhållandena i fornvästnordiskan får man anse betydelsen 3 som den ursprungliga och de övriga som sekundära.²

Från semantisk synpunkt är det således naturligt att uppfatta fvn. *lærdómr* som bildat till *lærðr* och sålunda (med A. Torp, se ovan) utvecklat ur ett **lærðdómr*. I trekonsonantismen *rðd* är det alldeles vad man kan vänta att den mellersta konsonanten faller bort (eller assimileras med det följande *d*, varefter eller varvid det långa *d* förkortas), och om ordet är frekvent och förhållandevis gammalt (från 1100-talet), kan formen utan *ð* ha vunnit stadga redan vid tiden för begynnelsen av skrift med latinskt alfabet på folkspråk.³

² Det kan anmärkas att exempel som hos Söderwall är hänfödda till betydelsen 1, i vissa fall också kan hänföras till hans betydelse 3.

³ Jfr Noreen, *Altisl. Grammatik*³ § 281,3 (1903), Seip, *Norsk språkhistorie* 174 f. (1930).

För fornsvenskans del (där ordet är anträffat betydligt senare än i Västnorden) kan – förutom vad som ovan sagts om fvn. *lærdómr* – anföras sådana former som *mordoom* (ackus.), i handskrift från förra hälften av 1400-talet (Konung Alexander), för *mordhdom, vidare *mildoms(ins)* 4 ggr, i handskrifter från 1400-talet (se Söderwall), för **mildoms(ins)*, och *borduk* 1441 (Stockholms stads jordebok 1:109) för *bordduk*, alltså ett antal fall som visar att *d(h)* mellan *r* och *d* försvunnit.

Såväl i fvn. som i fön. är *lærðr*, *lærþer*, *lærth(ær)* ett vanligt ord, som anträffas i den äldsta gruppen av urkunder skrivna med latinskt alfabet.⁴ Det är inte givet att ett inlånat verb *lära* måste vara i bruk som nödvändig förutsättning för tillvaron av det adjektiverade participet *lærd*. Liksom verbet är lån från feng. *læran* (eller meng. *lëren*) eller från mlt. *lëren* (eller från bådadera⁵) kan participet vara (ett av verbet i övrigt mer eller mindre oberoende) lån från feng. (*ge*)*læred* (eller meng. *lëred*) eller från mlt. (*ge*)*lêrt* (eller från bådadera). Överensstämmelsen mellan det nordiska *lærðir menn* (med östnordiska motsvarigheter), personer tillhörande det andliga ståndet, klerker, och meng. *lëred men* (t.ex. Middle English dictionary L 848, 1971), med samma betydelse, mlt. (*ge*)*lêrt man* 'klerk, andlig' (t.ex. Lasch och Borchling, Mittelniederdeutsches Handwörterbuch 2:789, 1982), är påfallande, och uttrycken förefaller att representera en förhållandevis tidig överflyttning till de nordiska språken av termer använda av västgermaner vid den kristna missionen i Norden.

Måhända härstammar ordet *lærd* i Norden ytterst från engelska missionärer. Åt detta håll pekar i sin mån också, som T. Ahldén påpekat (Niederdeutsche Mitteilungen 1:10, 1945), ordet fvn. *bóklærðr*, fsv. *boklærþer*, om andlig, som har sin direkta motsvarighet i meng. *bōkilëred* med samma betydelse.

Med full säkerhet kan man i varje fall anta att ordet *lærd* varit ett välkänt ord i det kristna ordförrådet i Norden, när man härtill skapade ordet *lärdom* i analogi med *kristendom*, *rikdom* m.fl.

2. svordom

Ordet *svordom* är ett enbart svenskt ord och äldsta kända belägg är anträffat i E. J. Schroderus' omfattrika Dictionarium quadrilingue (c. 1635), utgåvan 1929 s. 100. Man kan då med stor sannolikhet anta att ordet är skapat i Sverige och att det, eftersom det var gångbart i Uppland vid 1600-talets början, bör ha kommit till någon tid dessförinnan.

⁴ Däremot torde ordet inte stå att läsa på Forsaringen (se Aslak Liestøl i Saga och sed 1979, s. 12 ff.).

⁵ Jfr Thors a.a. 242.

Ordet har av Fr. Tamm 1897 (ovan a.a. s. 9) förklarats vara bildat till ett inhemskt, icke anträffat ord, motsvarande tyska *Schwur* 'ed'. Förklaringen har accepterats och ljudhistoriskt kommenterats av A. Noreen 1912 (Vårt språk 3:90). E. Hellquist (Svensk etymologisk ordbok 1922, också i andra upplagan 1939) tänker sig i stället att grundordet är ett icke anträffat svenskt *svor, lånat från tyska *Schwur*.⁶ I båda fallen har man räknat med ett i äldre tid förefintligt, icke betygat ord *svor, alltså antingen arvord eller lånord. Vad som gör förklaringen osannolik är att detta ord inte alls är anträffat, varken i äldre eller nyare svenska, varken i litteraturen eller i dialekterna.

Mera sannolikt tycks det mig att ordet *svordom* i stället är bildat – liksom *lärdom* till *lärd* – till *svord*, perf. part. av *svär(j)a*. Detta verb har i viss utsträckning antagit sekundär svag böjning med imperf., supinum och perf. part. tillskapade efter mönster av sådana verb som *göra*, *gjorde*, *gjort*, *gjord* och *smörja*, *smorde*, *smort*, *smord*.⁷

Ett tidigt exempel är *medt sämio eller swordom edh*, Finlands medeltida urkunder 4:165 (c. 1460, från Kumo, senare avskrift). Mera osäkra spår av sekundär svag böjning visas av *meth sämia äller sordnom edhe*, Svenskt diplomatarium, ny serie 2:153 (1409, från Strängnäs)⁸, med blandning – efter vad det förefaller – av stark och svag flexion, och av *tesze ü borgare ... Sordh teres Ed på Lagboken*, Arboga stads tänkebok 4:57 (1546), där imperfektformen *Sordh* kan stå för *sordhe* (jfr samma sida *eth bytt för eth bytte*). De båda sistnämnda fallen kan dock också fattas på annat sätt.

Viktigt är att ifrågakvarande svaga böjning också kan beläggas i svenska dialekter. Sålunda anger T. Ericsson (Sv. landsmål B 8:169, 1913) att imperfektformen *svorde* har anträffats i Södermanland (Mörkö 1898, OSD⁹) och L. Huldén meddelar (se i not 7 a.a. s. 190 ff.) från Österbotten sådana former som imperf. *svol* (med kakuminalt *l*) och supinum *svort*.¹⁰

Från semantisk synpunkt utgör *svordom* en ganska god parallell till *lärdom*. Liksom *lärdom* ofta betyder 'det lärda, kunskaper el. dyl.' (se SAOB *lärdom* mom. 5) har *svordom* i äldre belägg ofta en sammanfattande innebörd 'det svurna, mängd av ord eller uttryck som innebär missbruk av Guds eller djävulens namn el. dyl.', t.ex. *Huru gräseligen syndas med swordom, och Eeder wid Gudz Död, wid Herrans Sacramente, med förbannande, med Diefwulens åkallande, at största Delen snart wid hwar mening föra Diefwulen i Munnen och gifwa sig honom i wold* (Ekman, Siönödz-Löffte 290, 1680).

⁶ Till denna hypotes ansluter sig också Levander och Wessén, *Våra ord*, 1932, jämte senare av Wessén omarbetade upplagor 1961 och 1972.

⁷ Jfr L. Huldén, *Verbböjningen i Österbottens svenska folkmål* 1:192 (1957).

⁸ Jfr också fda. *svordhne*, perf. part. best., 1468, *Diplomatarium Christierni primi*, utg. av Wegener 1856, s. 209.

⁹ Ordbok över Sveriges dialekter; belägg har erhållits genom vänligt tillmötesgående av ordbokschefen docent Vidar Reinhammar.

¹⁰ Jfr också (det ovanliga) danska *svort*, perf. part. (ODS).

Men liksom *lärdom* kan åsyfta en viss enskild förvärvad kunskap ("läxa" eller erfarenhet), t.ex. i plur. *lärdomar* (jfr SAOB *lärdom* mom. 6 och 7), kan *svordom* också åsyfta ett visst enskilt ord eller uttryck, t.ex. i plur. *svordomar*, bl.a. flerstädes i Plakat och stadga om eder och sabbatsbrott av den 2 okt. 1665 (tryckt hos Schmedeman, Kongl. stadgar etc. [1703] s. 441 ff.).

I stadgar och förordningar äldre än 1665, där missbruk av Guds namn behandlas, används de med *svordom* delvis synonyma orden *ed*, *svärjande* och *bannande* (t.ex. 1574, 1590, 1621, 1655, hos Schmedeman s. 59 resp. 86, 193 och 301). Om man jämför ordet *svordom* med dessa delvis synonyma ord, kan man kanske skönja vilken semantisk "nisch" det på 1600-talet uppdykande ordet med framgång kan inta. Ordet *ed* har en stark ställning inom rättsväsendet, där det betecknar något som är helt undandraget klander, medan *svordom* alltid åsyftar ett missbruk. Orden *svärjande* och *bannande* är verbalabstrakter som inte gärna kan användas om enstaka ord eller uttryck, alltså t.ex. i plur. Ordet *svordom* fyllde alltså ett språkligt behov. Man kan våga gissa att det har folkligt ursprung (eftersom den svaga böjningen av *svära* i huvudsak levat i dialekt och endast obetydligt lyckats tränga in i skriftspråket) och först på 1600-talet tagits upp i skrivna urkunder. Man behöver därför inte anta att ordet är äldre än 1500-talet.

Enstaka har ordet *svärdom* anträffats i ett av O. Laurelius uppgjort förslag till kyrkoordning 1659 (tryckt i Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686, II.1:200): *medh grofua eeder och swärdom*. Man kan fatta detta ord som en parallellbildning till *svordom*, bildat till ett perf. part. *svärd*, svarande mot imperf. *svärde* (anträffat t.ex. i Västerhaninge, Söderm. [OSD], Kalmar [OSD] och Ore, Dalarna [Levander, Dalmålet 2:157]) och supinum *svärd* (anträffat t.ex. i Österbotten, Huldén a.a. 1:190, 192), men man kan också – och kanske med större rätt – anta att det är en ombildning av *svordom* med anslutning till *svära*.